

Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти

1. Як і кожна наука, юридична наука (або її галузі), припускаючи наявність розвинутої та впорядкованої системи знань про державно-правові явища, повинна мати як обов'язковий атрибут і інструментарій пізнання розвинуту систему категорій і понять (далі — понятійний апарат), який визначається предметом даної науки. У зв'язку з цим формування понять, як і в цілому понятійного апарату юридичної науки, є найважливішим завданням та її власним призначенням, інакше кажучи, константою її буття.

Формування правових понять по суті не відрізняється від універсальної або загальної процедури формування наукового знання. Сутність цієї процедури — у *формалізації знань* в галузі державно-правових явищ. Вона полягає, по-перше, у відволіканні, абстрагуванні від несуттєвих, нетипових рис і властивостей даних явищ; по-друге, у виявленні закономірностей розвитку, незмінної їх повторюваності (алгоритму) і встановленні найбільш істотних і спільних ознак, властивих всьому класу (виду, типу) цих явищ¹. Така процедура займає, звичайно, тривалий час, передбачає велику творчу роботу як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Тут завжди має місце використання різноманітних прийомів, таких, наприклад, як пошук інформації, висування наукових ідей та гіпотез, розробка наукових теорій і концепцій, використання і застосування формалізованих процедур і операцій при вивченні соціально-правових явищ. До них також слід віднести спостереження, порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування та ін.² Усі вони спрямовані на одержання найбільш загальних і в той же час

¹ Див.: Ольминецкий А. Г. Проблемы формирования правовых норм // Сов. государство и право. — 1974. — № 2. — С. 127 та наст.; Бабаев В. К. Формальная определенность и возможность формализации законодательства // Сов. государство и право. — 1978. — № 4. — С. 44—48; Бабаев В. К. Советское право как логическая система. — М., 1978. — С. 28—42.

² Див.: Философская энциклопедия. — М., 1970. — Т. 5. — С. 389; Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 743.

істотних знань про об'єкт дослідження. У результаті формалізації одна й та сама думка про найбільш істотні властивості об'єкта або явища державно-правового характеру повинна бути завжди виражена за допомогою одних і тих самих рядів слів (термінів), розташованих у тому самому порядку стосовно об'єкта пізнання, і відображати його сутність¹.

2. Методом формування правових понять виступає діалектичний процес наукового пізнання, що включає, як відомо, необхідні етапи сходження від абстрактного до конкретного і далі від конкретного до абстрактного. Причому процедура їх формування не може бути зведена лише до сходження від конкретного до абстрактного² або лише від абстрактного до конкретного³. Тут завжди мають місце складні логіко-гносеологічні процедури, які можна охарактеризувати як внутрішньо суперечливий і одночасно органічно єдиний і взаємодоповнюючий процес. Застосування методу сходження від абстрактного до конкретного особливо актуальне в період становлення і формування наукових теорій і правових концепцій. Так, на основі «абстракції — ідеї»⁴ конструюються нові правові утворення — правові категорії та поняття, які не мали раніше аналогів у науці і нормотворчій практиці. До такого методу вдаються зокрема при виробленні юридичних конструкцій («склад правопорушення», «склад злочину»), юридичних фікцій («визнання громадянина померлим», «процесуальні терміни») та ін. У результаті формуються правові утворення — категорії, поняття, що несуть у собі певні смислові значення: правові ідеї, теорії та правоположення, які мають на меті забезпечення ефективного і найбільш доцільного правового регулювання суспільних відносин. Зазначена логіко-гносеологічна процедура є домінуючою, на наш погляд, і при формуванні, наприклад, категорій і понять науки процесуального права — цивільного, кримінального, адміністративного процесів та ін. Тут розвиваються такі правові утворення, які спочатку, до їх втілення в правову матерію у вигляді

¹ Лукасевич. Я. Аристотелевская силлогистика с точки зрения формальной логики. — М.; Л., 1959. — С. 53.

² Див.: Сырых В. М. Логические основания общей теории права. — М., 2000. — Т. 1. — С. 436 та ін.

³ Див.: Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. — Л., 1987. — С. 69 та ін.

⁴ Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. — М., 1976. — С. 187.

категорій або понять і в правовідносини, не мали, по суті, аналогів, тобто конкретних фактів або явищ реальної дійсності як прообразів (конкретне), мислимих у поняттях. Вони — результат пізнавальної та абстрагуючої діяльності («абстракція — ідея»), спрямованої на створення і закріплення оптимальних і найбільш доцільних за формою та змістом прийомів і методів діяльності з відправлення правосуддя.

Метод сходження від конкретного до абстрактного характеризується тим, що у категоріях і поняттях, які формуються, завжди відображаються сутнісні та закономірні сторони конкретних явищ у сфері правової дійсності (суцього). При цьому конкретне мислиться не просто як окремий або одиничний юридичний факт, а як належний до їх виду (типу, класу) або системи. Так, на основі ізолюючої (аналітичної) абстракції, або абстракції ототожнення¹, при сходженні від конкретного до абстрактного правові категорії та поняття, що формуються, фіксують ті чи інші загальні типи і найбільш істотні ознаки тих чи інших правових явищ реальної дійсності, які відображають їх сутність, закономірності і тенденції розвитку. Здається, що саме такий метод дозволив сформулювати й обґрунтувати такі категорії, як «правопорушення», «злочин», «проступок адміністративний» та ін. Цей метод лежить також в основі розробки понять конкретних видів правопорушень: злочинів (крадіжка, грабіж, вбивство, хуліганство), адміністративних правопорушень та ін., коли у відповідних поняттях висвітлюються найбільш істотні і загальні (типові) ознаки, властиві певному виду (типу, класу) правопорушень і кожному з цих правопорушень, що входять до цього виду (класу), окремо.

У зв'язку з викладеним слід зазначити, що в кожному з наведених методів формування правових категорій і понять важливе значення має феномен «конкретного»². Так, при сходженні від абстрактного до конкретного загальні уявлення, теорії, погляди та ідеї трансформуються в правові категорії і поняття лише з урахуванням рис і властивостей конкретного явища, що хоча й має ідеалізований (умоглядний) характер, але все ж таки

¹ Див.: Горский Д. П. О видах научных абстракций и способах их обоснования // «Вопросы философии». — 1961. — № 9. — С. 67 та ін.; Кондаков. Н. И. Вказ. праця. — С. 14.

² Про значення категорії «конкретне» у методології формування правових понять див.: Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Вказ. праця. — С. 69—119.

мусить мати притаманні йому істотні ознаки, що дозволяють відрізнити його від інших абстрактних явищ. Тут загальні уявлення, погляди і теорії завжди ніби «приладжуються», «приспосовуються» до конкретного, що в результаті і дозволяє створювати правові категорії та поняття, які завжди повинні мати свій власний предметний зміст і характеризуватися відносно чітко окресленим обсягом об'єктів (явищ), мислимих у зазначених логіко-юридичних утвореннях. Так само при формуванні правових категорій і понять шляхом сходження від конкретного до абстрактного абстрагуюча діяльність суб'єкта, що пізнає, завжди орієнтується на специфічні риси конкретних явищ в їх узагальненому вигляді. Причому зміст категорій і понять можуть утворювати лише такі істотні ознаки, що іманентні всьому класу конкретних явищ, фіксованих у відповідних категоріях і поняттях.

3. Правові поняття завжди характеризуються відносною статичністю, завершеністю, тому що вони, з погляду на їх обсяг і зміст, досить чітко фіксують точно визначений рівень (зріз) знань про найбільш загальні та істотні риси і властивості державно-правових явищ певного виду (типу, класу). Однак статичність правових понять не абсолютна, оскільки поглиблення знань є безперервним процесом. Як і всі наукові поняття, вони рухливі, відрізняються відносним динамізмом, мають тенденцію до розвитку й удосконалення відповідно до поглиблення знань про об'єктивну дійсність, що динамічно розвивається. При цьому дана тенденція реалізується за допомогою двох логічних прийомів: *по-перше, за допомогою збільшення обсягу понять* (тобто кола об'єктів, мислимих у понятті) досягається зменшення їх змісту, тобто скорочується кількість ознак, що утворюють поняття. Цей прийом лежить в основі формування так званих загальних (родових) понять, що за загальним правилом набувають значення правових категорій, тобто гранично широких за обсягом понять. До них належать, наприклад, такі категорії, як «держава», «право», «правопорушення», «юридична відповідальність», «норма права» та ін. *По-друге, шляхом зменшення обсягу понять*, у результаті чого збільшується його зміст (сислове навантаження), тобто зростає кількість ознак, утворюючих поняття. За допомогою такого прийому формуються видові або конкретні поняття, наприклад, «договір купівлі-продажу», «договір зберігання» — у цивільному праві; «крадіжка», «вбивство», «зловживання владою або службовим становищем» —

у кримінальному праві тощо. Зазначені прийоми мають взаємопов'язаний і взаємодоповнюючий характер, завжди спрямовані на розвиток і вдосконалення понятійного апарату юридичної науки. Тут загальні (родові) правові поняття (категорії) дозволяють розглядати і пізнавати правові явища з *позиції загально-го*, видові ж (конкретні) поняття — з *погляду окремого (особливого)*. При цьому між видовими і родовими поняттями існують відносини не тільки координації, а й субординації, тобто перші підкорені останнім.

Розглянуті прийоми утворення правових понять (категорій) лежать і в основі формування так званих «понятійних рядів юридичної науки»¹, в яких усі поняття (категорії), з погляду обсягу відображуваних у них правових явищ, перебувають між собою у твердій співвідносності та ієрархічній співпідпорядкованості і розташовані в порядку від більш загального до менш загального, від менш загального до одиничного. Так, понятійний ряд утворюють такі взаємопов'язані поняття (категорії), як «правова поведінка», «правопорушення», «злочин», «крадіжка», «крадіжка з проникненням у житло, інше приміщення або сховище», «крадіжка, вчинена у великих розмірах» і т.д. При цьому тут також простежується чітка закономірність, коли зі зменшенням обсягу поняття збільшується кількість ознак, що утворюють зміст даного поняття. Однак тут проявляється й інша закономірність — поняття менш загального рівня узагальнення повинні мати ознаки понять більш високого рівня узагальнення. У цьому, власне, і виражається методологічний аспект формування правових понять і понятійних рядів юридичної науки. Порушення цієї логіко-гносеологічної процедури призведе до помилок не тільки при побудові системи правових понять у кожній з юридичних наук, а й до помилок у правотворчості.

4. Наукові правові абстракції (категорії та поняття), будучи результатом пізнавальної діяльності, відображають в узагальненому вигляді сутнісні сторони і закономірні зв'язки правової реальності. У цьому полягає їх найважливіше гносеологічне значення. Іноді в літературі теоретичний зріз юридичної науки, у вигляді його категоріально-понятійного апарату, розглядають

¹ Про понятійні ряди в праві див.: Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М., 1976. — С. 129 та наст.

як метод пізнання правової дійсності і тим самим їх ототожнюють¹. Гадаємо, що методологічне значення понять і категорій юридичної науки полягає в тому, що вони є «засобом», «інструментарієм» пізнання державно-правових явищ. На підставі наявних знань розробляються правила і прийоми застосування категорій та понять у конкретних пізнавальних процедурах, у процесі руху до нового наукового знання. Самі по собі, поза цим методологічним аспектом діяльності «суб'єкта, що пізнає», наукові абстракції не можуть дати нових знань, а відтак не можуть виступати єдиним (або специфічним) методом пізнання права. Методологічний аспект категорій і понять права та його галузей проявляється в їх системності, взаємозумовленості, співвідношенні і взаємозв'язку, а також у їх динаміці і тенденції до розвитку та вдосконалення. Надзвичайно важливо при цьому в процесі наукового аналізу розкрити й реалізувати зв'язок категорій та понять юридичної науки з її предметом, загальним (діалектичним) і спеціальними методами пізнання. Тільки при такому комплексному підході до пізнання правових явищ і виявляється методологічне значення правових явищ і правових категорій та понять². У той же час слід спеціально зазначити, що правові поняття безумовно утворюють змістовну частину юридичної науки. Вони, образно кажучи, її першооснова, «опорні пункти», її відправні і складові компоненти, «носії» величезного обсягу правової та іншої інформації.

5. Залежно від свого статусу, тобто реального місця і ролі в юридичній науці і практиці, правові поняття (категорії), на наш погляд, можуть бути поділені на дві великі групи, які умовно назовемо «доктринальні» та «легальні». *Доктринальні* — це ті правові поняття, які, будучи результатом пізнавальної діяльності, належать безпосередньо науці і за допомогою яких виражаються ті чи інші «концепції», «теорії», «вчення» юридичної науки. Вони власне і складають зміст юридичної науки як результату пізнавальної діяльності, несуть у собі первинну правову інформацію. *Легальні* — це такі поняття, що одержали нормативне закріплення у відповідних нормативно-правових актах: законах і підзаконних актах, і належать не тільки юридичній

¹ Див.: Шабалин В. А. Методологические вопросы правоведения. — Саратов, 1972. — С. 376; Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. — Саратов, 1975. — С. 49.

² Див.: Сырых В. М. Вказ. праця. — С. 373.

науці, а й позитивному праву. Будучи носіями наукової інформації і зберігаючи, з огляду на їх походження, власний статус доктринальних у вигляді результату (зрізу) науково-пізнавальної діяльності, легальні поняття мають важливе юридичне значення: вони імперативним шляхом визначають обсяг (коло) суспільних відносин, що виступають предметом правового регулювання. Так, визначення в ст. 11 Кримінального кодексу поняття «злочин» із зазначенням притаманних йому ознак обмежує ті рамки (границю) поведінкових актів людини, за якою немає ні злочину, ні покарання¹. Саме так висловився з цього приводу ще в 1904 р. відомий дореволюційний учений-юрист Г. Шершеневич: «Тільки за допомогою формального поняття (у нашій інтерпретації «легального». — *М.П.*) можливо розвіяти сумнів, чи становить даний випадок юридичне питання, і де юридична сторона межує з іншими»².

6. Доктринальні і легальні правові поняття у своєму сполученні утворюють понятійний апарат юридичної науки. Причому трансформація доктринальних понять у легальні завжди свідчить про перехід наукових правових знань у позитивне право. Цей перехід — з'єднуючий місток між правовою доктриною і позитивним правом. Тут завжди спостерігається органічна взаємозалежність: чим глибше і детальніше розроблені наукові правові поняття, тим більшою мірою й успішніше вони сприймаються правом, входять у нього як складові компоненти. І навпаки, чим досконаліший понятійний апарат позитивного права, його окремих галузей і інститутів, тим більшою мірою він збагачує юридичну науку (доктрину) і сприяє її розвитку. У той же час недостатньо розроблені, не апробовані і не сприйняті достатньою мірою юридичною наукою і практикою поняття, які існують поки що на рівні понять — гіпотез, або деяких, недостатньо сформованих правових утворень, не можуть розглядатися як логіко-правові новели. Тому обґрунтовано, на наш погляд, не була сприйнята законодавцем класифікація злочинів в одному з проектів Кримінального кодексу, в якій виділялися як самостійні категорії «кримінальний проступок», «провинність»,

¹ Див.: Коган В. М. Логико-юридическая структура советского уголовного закона. — Алма-Ата, 1966. — С. 12; його ж. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. — М., 1983. — С. 80.

² Шершеневич Г. Ф. История философии права. — Казань, 1904. — Вып. 1. — С. 28.

«кривда», раніше не відомі правовій науці і не адаптовані юридичною практикою.

Від суто інтуїтивних, гіпотетичних суджень, від понять-гіпотез слід відрізнити поняття юридичних наук, що формуються, розвиваються, таких, наприклад, як адміністративний процес, екологічний процес та ін. Ці поняття розвиваються в традиційних галузевих науках і в міру формування цих нових наук, більш-менш чіткого і повного формування їх предметного змісту повинні ввійти в понятійний апарат цих наук як його складові. Такі новели — цілком нормальні явища в тих галузях юридичних наук, що розвиваються.

7. Понятійний апарат юридичної науки припускає наявність досить розгалуженої й у той же час цілісної системи категорій та понять. Останнім часом понятійний апарат юридичної науки визначають по-різному. Так, одні учені включають у зміст понятійного апарату не тільки правові категорії та поняття, а й юридичні терміни, тобто слова і словосполучення, що позначають і закріплюють (фіксують) відповідні юридичні поняття¹. Визнаючи справедливим твердження про те, що право не може існувати поза мовною формою, все-таки вважаємо за доцільне і тому за необхідне відрізнити юридичну лінгвістику і семантику від логіки права і понятійного апарату юридичної науки як її складової. Розробки проблем юридичної лінгвістики і семантики, звичайно, заслуговують на увагу, оскільки дозволяють виявити нові аспекти юридичних знань². Разом з тим зазначені напрямки наукових досліджень, що іноді проводяться з постмодерністських і часом кон'юнктурних підходів, не замінюють і не зможуть замінити логіко-юридичний (догматичний) аналіз понятійного апарату юридичної науки, який виступає найважливішим прийомом (методом) одержання нових знань у галузі соціально-правових явищ.

¹ Див.: *Головина С. Ю.* Понятійный аппарат трудового права. Екатеринбург, 1997. — С. 71–72; *Тростюк З. П.* Понятійний апарат Особливої частини Кримінального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2000. — С. 6 та наст.

² Див.: *Панов Н. И.* О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. — 1987. — № 4. — С. 79–82; Язык закона. — М., 1990. — С. 3–39; *Прадід Ю. Ф.* Вступ до юридичної лінгвістики. — Сімферополь, 2002. — С. 4–34, 34–69; *Кострова М.* Оценочная лексика в уголовном законе // Уголовное право. — 2001. — № 2. — С. 19–23; *Тростюк З. П.* Вказ. праця. — С. 6 та наст.

8. Понятійний апарат юридичної науки являє собою не тільки цілісне, а й системне логіко-юридичне утворення, в якому всі поняття (категорії) знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності, у відносинах і координації, і субординації. Системоутворюючим фактором понятійного апарату юридичної науки виступає перш за все її предмет у всій його єдності і різноманітті. Так, філософія права, теорія держави і права як науки, що розробляють найбільш загальні, фундаментальні проблеми державно-правових явищ, формують відносно струнку систему понять цих наук, які за обсягом і значенням мають статус *правових (філософсько-правових) категорій*¹. Їх методологічне значення полягає в тому, що вони багато в чому впливають на характер і зміст системи понять галузевих наук (конституційного, цивільного, кримінального права та ін). Зазначені категорії (держава, право, правопорядок, законність, правопорушення тощо) є базисними для понять галузевих наук, останні у своїх розробках повинні спиратися на категорії філософії права і теорії права як первісно дані. У зв'язку з цим видається як завжди актуальним і незаперечним філософське твердження про те, що «...хто береться за окремі питання без вирішення загальних, той неминує буде на кожному кроці несвідомо для себе «наштовхуватися» на ці загальні питання». Такий підхід має найважливіше значення в методології пізнання правової дійсності.

Принцип системності в організації понятійного апарату юридичної науки найбільш рельєфно виявляється на рівні галузевих наук. Кожна з них має власний понятійний апарат, що відповідає їх історично сформованому предметному змісту (*диференціація наук*). Причому ці поняття (система понять, понятійний апарат) належать безпосередньо кожній науці і поряд з її предметом дозволяють диференціювати й ідентифікувати дану науку як таку, відрізнити і відмежовувати її від інших наук, визнавати її самостійною галуззю знання. Одні з понять галузевих наук є досить широкими за обсягом і набувають по суті значення категорій. Традиційно вони утворюють основу, відправні положення або ж загальну частину даних наук. Інші ж (їх більшість) з огляду на їх обсяг — це видові поняття. Категорії галузевих наук завжди виконують методологічну

¹ Див.: Васильев А. М., Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М., 1976. — С. 76–97.

функцію стосовно видових понять, виступають щодо них як базисні, визначальні. Видові ж поняття, що належать до одиничного (окремого), за загальним правилом, виражаються в правових нормах і інститутах, які регулюють конкретні сфери суспільних відносин і спрямовані, таким чином, на створення умов для виконання ними регулятивної функції.

9. Поряд з диференціацією юридичних наук у той же час спостерігається і їх *інтеграція*. Інтеграційні процеси виявляють себе на стику родинних (близьких за предметом) наук¹. У цьому плані слід виділити такі, як державознавчі, цивілістичні та криміналістичні науки. Враховуючи риси близькості і схожості предметів, їх умовно називають «сім'ями правових наук», або «блоками» чи «циклами» наук. Інтеграційні процеси виявляються (крім близькості, подібності, «споріднення» предмета дослідження), зокрема, в тому, що науки, які належать до одного й того самого або іншого блоку (циклу), нерідко оперують одними і тими самими поняттями. Наприклад, у цивільно-правових науках (цивільне право, цивільний процес, господарське право та ін.) до таких категорій і понять слід віднести: «власність», «юридична особа», «договір», «угода» та ін.; у науках кримінального циклу (кримінальне право, кримінологія, кримінально-виконавче право, криміналістика та ін.) оперують поняттями «злочин», «склад злочину», «покарання», «кримінальна відповідальність», «суб'єкт злочину» та ін. Причому всі науки відповідних блоків використовують ці поняття як логіко-юридичний інструментарій для вирішення проблем, що стоять перед кожною з них, інтегрують їх, включають до свого понятійного апарату. Отже, поняття такого роду у відповідних блоках наук набувають значення «міждисциплінарних» («міжгалузевих») понять. Вони доповнюють систему понять кожної з цих наук, роблять їх понятійний апарат більш чітким, логічно завершеним. З огляду на те, що зазначені поняття використовуються всіма науками відповідного блоку, їх можна віднести до категорії «регіональних»² правових понять.

Відзначені інтеграційні процеси, що виявляються на понятійному рівні, одночасно породжують проблему обсягу і меж

¹ Див.: Чепиков М. Г. Интеграция науки. — М, 1981. — С. 10–38.

² Див.: Готт В. С., Урсул А. Л. Общенаучные понятия и их роль в познании. — М., 1975. — С. 27.

вивчення «міждисциплінарних» понять науками відповідного блоку. Видається, що значення висновків кожної з наук для суміжних галузей знання далеко не однакове. Обумовлено це тим, що науки того самого блоку, перебуваючи у тісному зв'язку, одночасно по-різному співвідносяться між собою: одні з них є фундаментальними, інші — прикладними. У правознавстві, як відомо, традиційно проводиться поділ наук і галузей права на фундаментальні і прикладні¹. Фундаментальні науки розкривають сутність і закономірності розвитку явищ зовнішнього світу, вони відповідають на запитання: «Що пізнається?» і «Як пізнається?». Прикладні ж науки вирішують завдання використання одержаних наукових знань про об'єктивний світ для вирішення конкретних практичних завдань і відповідають на запитання: «Для чого пізнається?»² Фундаментальні правові науки завжди первинні, є базисом для групи (сім'ї) інших наук, оскільки містять такий вихідний логіко-юридичний матеріал, що лежить в основі прикладних наук.

10. Основою наук державознавчого блоку, що виконує функції фундаментальної науки, є наука конституційного права, цивільно-правового блоку — цивільне право; кримінального блоку — кримінальне право. Інші ж науки, безумовно маючи елементи фундаментальності, виконують функцію прикладних наук, оскільки покликані забезпечувати реалізацію розпоряджень, які розробляються фундаментальними юридичними науками³. Отже, науки відповідного блоку (усередині його) перебувають у відносинах не тільки координації, а й субординації. Причому, у цьому їх субординуючому співвідношенні визна-

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Отрасли советского права: проблемы, исходные положения // Сов. государство и право. — 1979. — № 9. — С. 20–21; *Васильев А. М.* Вказ. праця. — С. 28–33.

² Див.: *Кедров В. М.* Соотношение фундаментальных и прикладных наук // Вопросы философии. — 1972. — №2. — С. 45–53.

³ Для всіх галузевих юридичних наук теорія держави і права є фундаментальною наукою (невипадково цю науку останнім часом називають «загальною теорією держави і права»), оскільки слугує теоретичною наукою формування їх власних теорій, вироблення власних засобів пізнання (див.: *Васильев А. М.* Теория государства и права как фундаментальная наука правоведения // Правоведение. — 1975. — № 1. — С. 12; *Радько Т. Н.* Теория государства и права: Учебное пособие. — М., 2001. — С. 6–7; Загальна теорія держави і права. — Х., 2002. — С. 8.

чальне значення мають науки фундаментального характеру. Звідси випливає, що науки прикладного характеру, використовуючи міждисциплінарні поняття, розроблювані фундаментальними науками, повинні виходити з обсягу і змісту даних понять, розроблюваних відповідною фундаментальною наукою. Ось чому не можна визнати обґрунтованими висловлення про те, що кожна з наук кримінального циклу, оперуючи поняттями, що належать до класу міждисциплінарних (злочин, склад злочину, вина тощо), можуть вкладати в них власний зміст та інтерпретувати їх у різний спосіб. Так, Ю. Блувштейн, Н. Добринін, а слідом за ними С. Курганов¹ вважають, що в кримінології в кримінально-правові поняття кримінологи можуть вкладати свій зміст. На думку Г. Зуйкова та І. Жорданія, кримінальне право, криміналістика, кримінологія при вивченні способу вчинення злочину, абстрагуючись від тих його сторін, що для них є несуттєвими, вивчають різні за змістом (виділено мною. — М. П.) поняття, за допомогою яких досліджується один і той самий об'єкт². Аналізуючи зазначені позиції, зауважимо, що зміст усякого поняття, як відомо, утворює сукупність основних істотних ознак предмета, який мислиться в понятті. Тому, якщо додержуватися згаданих суджень, то, мабуть, треба дійти висновку про те, що кожна з названих наук може визнавати істотними різні ознаки. Але таке рішення буде хибним, оскільки ознаки, що становлять зміст «міждисциплінарних» понять, відображають сутність явищ реальної дійсності, яка є завжди постійною (незмінною) і безвідносною до того, котра з наук кримінального циклу прагне її пізнати. Подібний підхід, крім того, не враховує визначального значення науки кримінального права як фундаментальної щодо інших наук кримінального циклу. Викладене при цьому аж ніяк не виключає можливості розробки міждисциплінарних понять, що належать до понятійного апарату науки кримінального права, суміжними науками: криміно-

¹ Див.: *Блувштейн Ю. Д., Добринин Н. А.* Основания криминологии (Опыт логико-философского исследования). — Минск, 1990. — С. 45; *Курганов С. И.* О стереотипах в криминологии // Государство и право. — 1998. — № 1. — С. 61–62.

² Див.: *Зуйков Г. Г.* Криминологическое понятие и значение способа совершения преступления // Труды Высшей школы МООП СССР. — М., 1967. — Вып. 15. — С. 54; *Жордания И. Ш.* Структура и правовое значение способа совершения преступления. — Тбилиси, 1977. — С. 91.

логією, кримінальним процесом і криміналістикою. Але ознаки, що утворюють зміст даних понять у суміжних науках, повинні бути похідними від основних істотних ознак понять, розроблених у науці кримінального права. Отже, поняття в зазначених науках (кримінології, криміналістиці та ін.) повинні мати підпорядкований характер стосовно кримінально-правових понять. Особливість же цих понять полягає в тому, що вони характеризують відображені в них явища з урахуванням завдань, поставлених перед зазначеними науками, і впливають із предмета їх дослідження¹.

Таким чином, при вирішенні проблеми обсягу і меж вивчення міждисциплінарних правових понять, що належать до того чи іншого блоку наук та їх інтерпретації, слід урахувувати співвідношення і взаємозв'язок юридичних наук, наявність між ними відносин не тільки координації, а й субординації, коли в цьому їх субординуючому співвідношенні визначальне значення мають фундаментальні науки. Інше рішення суперечило б принципу системності і жорсткої співвідносності правових понять, тобто вимогам логіки права.

ІІ. Науки фундаментального характеру мають відносно струнку систему понять, властивих безпосередньо цим наукам. У той же час кожна з них використовує і поняття суміжних наук, що мають прикладний характер і входять до відповідного блоку наук. Наприклад, кримінальне право використовує такі поняття, як «арешт», «привід», «затримання», «вирок», «рішення», «ухвала суду», «свідок» «перекладач» та інші поняття, що належать науці кримінального процесу: «вогнепальна зброя», «холодна зброя» та ін., розроблені криміналістикою. Так само криміналістика в багатьох випадках спирається на поняття, створені наукою кримінального процесу, а також на теоретичні поняття, розроблені кримінологією. І кримінальний процес, і кримінологія оперують поняттями, які розробляє криміналістика. Тут завжди має місце «дифузія», взаємопроникнення понять однієї науки в іншу (інші). Кожна з них сприймає ці поняття, «асимілює» їх, включає у свій власний понятійний апарат як дані.

¹ Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу докладніше див.: *Панов Н. И.* Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 57–60.

Аналогічні запозичення мають місце й в інших блоках юридичних наук. Однак таке використання кожною з юридичних наук понять, що належать до суміжних галузей знань, так само як і їх інтерпретації, не повинні мати, на нашу думку, довільного характеру. Наукові поняття, як відомо, умовні у своїй абстрактності, але об'єктивні в цілому, у джерелах, генезі, вони нерозривно пов'язані з об'єктивним світом і визначаються ним. Розробляючи «свої» поняття, кожна з наук юридичного блоку з'ясовує сутність відповідних явищ об'єктивного світу (предмет науки) і фіксує їх у поняттях. Таким чином, обсяг і зміст понять цих наук у кінцевому результаті визначаються явищами об'єктивного світу, що входять до предмета тієї чи іншої науки. З цього положення випливає, що якщо та чи інша наука, що належить до певного блоку юридичних наук, включає у свій понятійний апарат поняття суміжних наук (які не належать до класу «міждисциплінарних» понять, розроблюваних фундаментальними науками), то ними слід користуватися як даними і виходити при цьому з того обсягу і змісту (особливо якщо ці поняття перетворилися на «легальні»), яке вкладають у ці поняття відповідні прикладні науки. Інше рішення суперечило б логіці наукового аналізу, ускладнювало б можливість дослідження проблем, що вирішуються кожною з наук, які входять до того чи іншого блоку юридичних наук.

Надійшла до редколегії 07.05.03

В. Селіванов, член-кореспондент
АПрН України

Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності

Проблема співвідношення раціонального та ірраціонального в пізнанні і застосуванні права — складова сучасного праворозуміння. Добре відомо, що людина є головною складовою правової дійсності. Її поведінка органічно пов'язана, зокрема, із правом — складним, багатовимірним соціальним явищем.